

TOMAS R. MALTUSUN “ƏHALİ NƏZƏRİYYƏSİ” PERSPEKTİVİNDƏN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Nəzərli G.A.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası Davamlı inkişafın
planlaşdırılması və idarə edilməsi kafedrasının müəllimi,
Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti doktorantı
e-mail: gularnazarli@gmail.com*

Bu gün özünün tarix boyu görülməmiş ən sürətli dəyişikliklər dövrünü yaşayan bəşəriyyət, həm də qlobal problemlərlə və xüsusilə qlobal ekoloji böhranla üz-üzədir.

Son əlli ildə dünyada eyni zamanda iki tendensiya müşahidə edilir. Bunlar: 1) əhalinin sayında kəskin artım və resursların tükənməsi; 2) ətraf mühitin deqradasiyasında yüksək artım. Burada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, əhali sayında kəskin artım ətraf mühitə təzyiqi də artırır. Bundan 150 il əvvəl isə sadalanan bu tendensiyalardan narahatlığı Tomas R. Maltusun öz mübahisəli və birmənalı şərh edilməyən “Əhali nəzəriyyəsində” dilə gətirmişdir. T. Maltusun əhali haqqında düşüncələri iqtisadi və sosial fikrə təsirini bu gün də davam etdirir.

Bu məqalənin nəzəri çərçivəsi Tomas R. Maltusun “Əhali prinsipi” nəzəriyyəsi üzərində qurulmuşdur. Bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq tarixən əhalinin artımı və onun səbəbləri, əhalinin artımının həqiqətən ekoloji problemlərin əsas amili olub-olmadığı, yoxsulluq və ətraf mühitin deqradasiyası arasında sıx əlaqə araşdırılmışdır və ümumilikdə insan və ətraf mühit münasibətlərinin yenidən daha dayanıqlı modellər üzərində qurulması təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *ekoloji problemlər, Maltus nəzəriyyəsi, əhali artımı, ekoloji təsirlər, ətraf mühit*

Bəşəriyyət bu gün özünün ən sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu inkişaf dövrü ilə birlikdə qlobal problemlərin miqyası da artır. Bu problemlər arasında xüsusi yeri ekoloji problemlər tutur. Günümüzdə ekoloji problemlərin həcmi böyüyərək, içindən çıxılmaz bir hal almış və artıq gündəlik həyatımızın da bir parçasına çevrilmişdir.

Günümüzdə dünyanı məhvə sürükləyən ekoloji böhranın səbəbləri alimlər tərəfindən müxtəlif olaraq göstərsə də, bu səbəblər arasında ən çox istinad ediləni əhalinin sayının artması və onun nəticəsi olaraq ekoloji tarazlığın pozulması göstərilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2018-ci ildə dünya

əhalisinin dinamikası ilə bağlı dərc etdiyi hesabatda 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin 9,1 milyard nəfərə çatacağı və ərzaq qiymətlərinin kəskin artması səbəbindən ərzaq bazarında vəziyyətin pisləşəcəyi qeyd edilmişdir. [22] Bundan başqa sürətlə artan dünya əhalisinin sayı həm də təbiətə böyük antropogen təzyiqli göstərir.

Bəşəriyyətin artan ehtiyaclarından və təbii sərvətlərin məhdud olmasından narahat olan bir çox tədqiqatçı, siyasətçi, iqtisadçı və s. məşhur ingilis iqtisadçısı Tomas Robert Maltusun fikirlərini araşdırmağa və dəstəkləməyə başladılar.

İngilis mütəfəkkiri Tomas Robert Maltus 1766-1834-cü illər arasında yaşamış, "Əhali prinsipi" kitabı ilə şöhrət qazanmışdır. Maltusun yaşadığı dövr, yəni XVIII əsr sənaye inqilabının inkişafı ilə tarixə keçmişdir. Bu fakt öz növbəsində onun düşüncələrinə də təsir etmişdir.

Məqalənin nəzəri çərçivəsi Tomas R.Maltusun "Əhali prinsipi" nəzəriyyəsi üzərində qurulmuşdur. Bu nəzəriyyə əsas götürülərək tarixən əhalinin artımı və onun səbəbləri, əhalinin artımının həqiqətən ekoloji problemlərin əsas amili olub-olmadığı araşdırılacaq.

Əhali artımının tarixi xronologiyası və səbəbləri

Əhali artımına və ümumilikdə əhali haqqında tarixə baxsaq bəşəriyyətin ilk zühurundan bu günə qədər olan bütün dövrə nəzər salmaq lazımdır. İnsan cinsi və onun ilk növü olan "Homo Habilis" təxminən 3 milyon il əvvəl ortaya çıxmışdır. Müasir insanların birbaşa əcdadı olduğuna inanılan "Dik İnsan" və ya "Homo Erectus" təxminən 2-2,5 milyon il əvvəl, təxminən bir milyon il əvvəl isə bəşəriyyətin "Ağıllı İnsan" adlandırdığı "Homo Sapiens" ortaya çıxmışdır. Təxmini 10 min il əvvəl Neolit mədəniyyətinə keçid, yəni kor təbii mənimləmədən ilkin istehsalat, e.ə. 3000-ci ildə isə ilkin aqrar və sivil cəmiyyətlərin formalaşması mərhələsinin başlanğıcına keçid baş vermişdir. [20]

E.ə. 1000-ci ildə 50 milyona çatan dünya əhalisi e.ə. 500-ci ildən sonra iki dəfə artım göstərmişdir. Eramızın başlanğıcında, Xan və Roma İmperiyalarının çiçəklənmə dövründə 250 milyona çatan dünya əhalisinin sayında ta eramızın 1000-ci ilinə qədər artım və dəyişiklik qeydə alınmamışdır. 1200-cü illərdə əhalinin sayında müvəqqəti artım olsa da (təxminən 350 milyon), 1300-cü ildə artan aclıq və vəba əhalinin xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. [16] 1500-cü ildə dünya əhalisi 500-600 milyona yaxın idi.[9] Lakin 1600-1700-cü illər arasında iqlimin pisləşməsi bitki istehsalına təsir göstərmiş və əhali artımının qarşısını aldığı üçün əhalinin sayı 700 milyondan aşağı qalmışdır.

Dünyanın hər yerində fərqli səbəbləri olan əhalinin artımı XVIII əsrdə başlayan və bütün dünyaya yayılan bir fenomen olmuşdur. Buna misal olaraq XVII əsrin sonu və XIX əsrin ortalarına qədər davam edən rifah zənginliyi

Çində əhalinin artmasına təsir göstərmişdir. Avropada isə qida istehsalının artması və səhiyyə xidmətlərinin yaxşılaşdırılması əsas səbəblər sırasındadır. Əhali sayının artması qitədən qitəyə çox fərqli səbəblər nəticəsində olmuşdur. Avropada 1750-ci ildə əhalinin sayı 160 milyon idisə, 1850-ci ildə bu rəqəm 70% artaraq 250 milyona çatmışdır. Lakin XVIII əsrin 50-ci illərindən sonra hər qadına düşən uşaq sayı azalmağa başlamışdır. Buna əsas səbəb kimi isə gec nikah və doğuşa nəzarət üsullarının geniş yayılması olmuşdur. Bu dövrü həm də "demoqrafik keçid" dövrü adlandırmaq olar, başqa sözlə, bu dövrdə aşağı doğum və ölüm göstəriciləri müşahidə olunmuşdur. Asiyada 1750-1900-cü illər arasında əhalinin təbii artımı Avropanın artımının yarısı idi və burada ən böyük artım XX əsrdə müşahidə edilmişdir. Afrikada isə 1750-1900-cü illər arasında əhalinin təbii artımı olmadığı halda, XX əsrin ortalarından sürətlə artmağa başlamışdır. [16]

İki min il əvvəl 250 milyona yaxın olan dünya əhalisi 1825-ci ildə bir milyarda, 1925-ci ildə iki milyarda, 1962-ci ildə üç milyarda, yəni 37 il sonra 1975-ci ildə isə, yəni on üç il sonra dörd milyarda çatmışdır.[17]

Bu gün dünyada 200 il əvvəlkindən 7-8 dəfə çox insan yaşayır. İnsanların sayındakı bu misli görülməmiş artım ətraf mühitə də böyük təsir göstərir. Hər il 100 milyon insanın doğulduğunu fərz etsək, 2050-ci ildə dünya əhalisinin 10 milyarda çatacağı təxmin edilir.[4] Ona görə də bu gün insanların yaşayış üçün evlərə ehtiyacı olduğu üçün yaşayış massivlərinin çoxalması, əhalinin sürətlə artması insanların daha çox enerji və mineral ehtiyatlardan istifadə etməsinə səbəb olur və nəticədə dünyada çirklənmənin sürəti artır.

Tarixən insan və onun təbiətlə əlaqəsi

Yer üzündəki bütün canlı növləri, o cümlədən insan övladı da ekosistemin bir parçası kimi qəbul edilir. İnsanın təbiətlə vəhdəti ehtiyacların ödənilməsi üzərinə qurulmuşdur.[7] İnsanın təbiətlə münasibətlərinin və varlıq arxa planında onun təbiətdən asılı olması dayanır. İnsanın təbiətlə əlaqəsi onun mövcudluq şərtləri arasında ilkin əlaqədir.

Monteskye (2011) görə, təbii vəziyyətdən sonra cəmiyyət quruluşuna keçən insan övladı öz varlıqlarını necə davam etdirəcəyi haqqında düşünür. Bu düşüncələrin nəticəsi olaraq ehtiyaclar yaranır. Təbii ki, ehtiyacların ən əsası qidalanma olur.[3] Digər tərəfdən, Marks və Engels "tarix yazmaq" və sağ qalmaq üçün hər şeydən əvvəl; yemək, içki, sığınacaq, geyim və s. ehtiyaclarının olduğunu vurğulayırlar. Buna görə də, ilk tarixi fəaliyyət bu ehtiyacları ödəmək üçün alətlərin istehsalı, yəni maddi həyatın özünün istehsalı olmuşdur. Bu ehtiyaclar ödənildikdə başqa ehtiyaclar meydana çıxır. Yaranan ehtiyacların ən mühümünü həyatın yenidən yaradılması, yəni insanların təbii çoxalması olmuşdur. [13]

Son bir neçə min il istisna olmaqla, bəşəriyyətin mövcudluğunun çox hissəsini, yəni iki milyon ildən çox bir müddətini yemək toplamaq və ovlanmaqla keçirmişdi. Bu həyat tərzilə insanlıq özünün ekosistemlərə ən az ziyan vurduğu dövrü yaşamışdır. Sonrakı dövr isə insan icmalarının dünyanın müxtəlif yerlərinə və ekoloji mühitlərinə yayıldığı dövrü kimi tarixə keçmişdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə təxminən 12 min il əvvəl, dörd milyona yaxın olan dünya əhalisi eramızdan əvvəl artmışdır, 1000-ci ildə 50 milyona yüksəlmişdi. Bəşəriyyət tarixində ən əsaslı dəyişiklik olan kənd təsərrüfatının mənimsənilməsi cəmiyyətdə də böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı daha çox əmək tələb etsə də, ovçuluq və yığıcılıqdan daha çox ərzaq əldə etmək imkanı verirdi. Kənd təsərrüfatının mənimsənilməsi, oturaq cəmiyyətlərin formalaşması və getdikcə sayı çoxalan əhalinin ətraf mühitə təzyiqi də artmışdır. Təbii ekosistemlərdə baş verən dəyişikliklərin təməlinə insanların daha çox qida əldə etmək üçün əkinçilik və heyvandarlıqda yeni metodlardan istifadə etməyə başlaması durur. Bu təsir əvvəlcə yalnız müəyyən bölgələrdə olsa da, sonradan digər bölgələrə yayılaraq insanların istədikləri bitkiləri yetişdirə və istədikləri heyvanları saxlaya biləcəyi süni mühit yaratmaq üçün təbii ekosistemləri məhv etdi. Kəndlərin və şəhərlərin yaranması ilə resurslara tələbat gücləndi, ətraf mühitə təzyiq daha da artdı.

Antik dövrdən bu günə kimi bəşər tarixi ilə təbiətin vəhdət təşkil etməsi ideyası tarixşünaslıqda mövcud olan dərin bir axına çıxışı təmin edir, başqa sözlə, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi uzun tarixə malikdir. Qədim dövrlərdə təbiət kövrək və məğlubedilməz bir varlıq olaraq, insanların öz-özü ilə barışıq şəkildə yaşama tərzini ifadə edən "Natura" ilahəsi kimi alleqorik qadın fiquru idi. Təbiəti ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz böyümə mənasını verən yunan sözü "physis" şübhəsiz ki, sözün qədim istifadəsini və bəşəriyyətin vəhşi böyüməsini deyil, şeylərin mahiyyətini, rasionel nizamı və abstraksiyanı təşviq edir. [18]

1500-cü illərdən əvvəl dünyada hakim baxış orqanik idi. İki əsas təmələ söykənən, yəni Aristotel və Kilsəyə əsaslanan orqanik dünyagörüşü həm ağıl, həm də iman üzərində qurulmuşdu və onun əsas məqsədi əvvəlcədən düşünmək və nəzarət etməkdən başqa, obyektlərin mənasını və dəyərini dərk etmək idi. Bu dövrdə müxtəlif təbiət hadisələri; Tanrı insan ruhu və əxlaqla əlaqəli idi. [5]

XVII əsrdən sonra orqanik dünya anlayışını əvəz edən mexaniki dünya anlayışı ilə ekosistemlərə müdaxilə daha sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başladı. Başda insan olmaqla hər şeyi bir mexanizm kimi görən Kartezyen dünyagörüşü təbiətin istismarı üçün təməl qoymuşdur. Daha çox qazanc və sonsuz inkişafa yönəlmiş iqtisadi düşüncəyə əsaslanaraq, qeyri-məhdud hesab etdiyi təbiəti istehlak etməyə başlamışdır. Artıq bu dövrdən başlayaraq bütün dünyagörüşlərinin əsasını insanın təbiət üzərində hökmranlığı ideyası təşkil edir. [9] Başqa sözlə, təbiət mərkəzli yanaşmadan insan mərkəzli yanaşmaya

keçid baş vermişdir. İnsan mərkəzli yanaşmalarda, ümumiyyətlə, insanın mərkəzdə olması və insanların özünü təbiətin sahibi kimi görməsi kimi bir baxışın olduğu müəyyən edilir.[2]

Sənayeləşmə ilə artan əhali sayı və bunun nəticəsində sürətli urbanizasiya təbiətin məhvində səbəb olsa və bu, insanların əleyhinə çevrilsə də,[7] bizim ətraf mühitə qarşı indiki davranışımızın qismən qədim zamanlardan gələn şüurun davamı olduğunu düşünməyə əsaslarımız var. Nümunə olaraq, bugünkü ekoloji böhranın tarixinə nəzər salsaq, yəhudi-xristian inanclarının və Əhdi-Ətiqin "insanlar torpağa hökm etməlidir" əmrinin başlanğıcına qayıda bilərik.[18] Bu səbəbdən də ekoloji böhranın mənbəyi kimi əhali probleminə diqqət yetirilmişdir.

Maltusdan öncə əhali ilə bağlı mülahizələr

Cinsiyyət bərabərliyi, əhalinin keyfiyyət və mülk baxımından tənzimlənməsi onun ideal vəziyyəti haqqında qədim yunan filosofu Platon yazmışdır. [21] Platon özünün ideal əhali siyasətini tərtib etmiş və dövlətin yaşaması və inkişafı üçün əhali ilə torpaq arasında birbaşa əlaqə yaratmaqla torpağı 5040 hissəyə bölmüşdür. Bu ideal dövlət mükəmməl və əlçatmaz olsa da, əhalinin sayı 5040 ailə olaraq göstərilir. [1] Tarazlığı təmin etmək üçün hər ailədən bir qız və bir oğlan dünyaya gətirmək tələb edilib. Platonun fikrincə, əgər əhali artımında dəyişiklik baş verərsə, ideal qurulmuş sistem "artıq" insan sayısını ixrac edəcək və bunun əksi olarsa, yəni əhalinin sayında azalma müşahidə edilərsə bu çatışmazlıq idxal hesabına kompensasiya edilərək tarazlanacaq. [10]

Aristotel dövlətin özünü təmin etməli olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, bunun üçün polisdə yaşayan insan sayı və onlara çata biləcək torpaqların olması çox vacibdir. Keyfiyyətli siyasi mühit və yaxşı idarəçilik formasının qurulması üçün cəmiyyət nə çox böyük, nə də lazım olandan kiçik olmalıdır. Lakin, Aristotel polisdə yaşayacaq dəqiq insan sayını qeyd etmir çünki, onun fikirlərinə görə dəqiqləşdirilməli olan rəqəm hər polis üçün fərqli olmalıdır. Təbii ki, bu ideal rəqəmə çatmaq Aristotel üçün çox çətin bir məsələ ola bilər [1].

Əhali sayının artmasının ən mühüm səbəblərindən biri kimi iqlim göstərilir və bu hər bir ölkədə əhalinin sayı ilə bu əhalinin yaşamaq imkanları arasındakı nisbətin nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanır. Monteskye, əhali prinsipini; "varlığın ölçüsü əhalinin ölçüsü ilə birlikdədir" şəklində vurğulayır [21].

Adam Smit isə "Millətlərin sərvəti"ndə bir ölkənin sərvətinin artmasının ən bariz göstəricisi kimi əhalinin artımını göstərir və ərzaq təminatı ilə insan növünün çoxalması arasındakı əlaqəyə toxunaraq, xalqın kasıb hissəsinin qida çatışmazlığının olduğunu, hətta yaxşı nikahlardan doğulan uşaqların əksəriyyətinin də ölümünə səbəb olacağını vurğulayır. [21]

Tomas Maltus və əhali nəzəriyyəsi

Əhali artımı ilə yaşayış səviyyəsi arasında müasir əlaqənin mənşəyini anlamaq üçün geriye qayıdıb məşhur ingilis iqtisadçısı Tomas Robert Maltusun yazılarını öyrənmək lazımdır. Maltus “Əhali haqqında” yazısının ilk versiyasını dərc etdirəndə otuz iki yaşlı kilsə keşişi idi, daha sonra 1805-ci ildə Heilebury Şərqi Hindistan Kollecində siyasi iqtisad professoru oldu. Sağlığında (1798, 1803, 1806, 1807, 1817, 1826) 6 dəfə dərc edilmiş Maltusun “Əhali haqqında esse” kitabı maarifçilik dövrünün ümumi ruhu və Fransız İnciləbi prinsipləri ilə uyğun gəlməklə yanaşı, həm də siyasi iqtisadiyyat işi olaraq onun “təbiətşünas pastor” olmasının da bir göstəricisi idi. [8]

Əhali artımının həmişə qida ehtiyatlarından kənara çıxmağa meyilli olacağını və bəşəriyyətin çoxalma baxımından təkmilləşməsinin sərt məhdudiyət olmadan mümkün olmadığını düşünən Maltus yazılarında insanın mükəmmələşdirilə biləcəyinə inanmadığını açıq şəkildə ifadə etməkdədir. Onun fikirlərinə görə, bəşəriyyətin varlığından bu günə qədər insan təbiətinə aid heç vaxt dəyişməyən iki əsas qanun var. Bunlar: 1) İnsanın var olması üçün qidalanma ən vacib şərtidir; 2) Cinsiyyətlər arasındakı ehtiras imperativdir və bunun gələcəkdə dəyişməyəcəyinə inanır. Maltus bu fərziyyələrə əsaslanaraq əhali artımının qida istehsalından daha çox olduğunu bildirir. Nəzarət olunmadıqda əhali həndəsi, qida imkanları isə arifmetik silsiləylə artır. Digər sözlərlə, bu iki dəyişən bərabər tutulmalıdır. Dünya əhalisini rəqəmlə götürsək insan növünün 1,2,4,8,16,32,64,128,256,512..., qida resurslarının isə 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10... şəklində artdığını görürük. Buradan yola çıxaraq iki yüz iyirmi beş ildən sonra əhalinin ərzaq imkanlarına nisbəti 10-a 512 olacaqdır. Bu məqamda Maltusun ən mühüm sualı isə belə olmuşdur: “Bəşəriyyət bundan sonra sürətlənmiş və qeyri-məhdud inkişafa doğru hərəkət etməlidir, yoxsa arzuladığı məqsəddən uzaqda qalmalıdır?”. [12]

Bunun əksinə, Maltusun rəqibi, maarifçi utopik və radikal ingilis mütəfəkkiri Uilyam Qodvin isə əhalinin dolanışq vasitələri ilə həmişə tarazlıqda olmağa meyilli olduğunu və əhalinin heç vaxt yaşayış vasitələrini aşmayacağı iddia edirdi. [8]

Maltusa görə əhalinin təbii qanunlar ilə “tarazlanması”

Maltus “Siyasi İqtisadiyyatın Prinsipləri” əsərində yazır ki, insanlar nəzəri olaraq təkə Yer kürəsini deyil, Günəş sistemindəki bütün planetləri doldura bilər, lakin bu müharibələr, aclıq və digər qeyri-sağlam hadisələr və növlər arasında rəqabətlə kompensasiya olunur.[15] Maltusun “əhali prinsipinə” görə əhali artımı dünyanın sərhədləri ilə deyil qida imkanları ilə ölçülməlidir. Burada əsas məsələ əhali artımına qoyulacaq məhdudiyətlərin hər zaman var

olmasıdır. Maltus bu məhdudiyətləri “pozitiv” və “profilaktik” olaraq ikiye ayırır. Profilaktik məhdudiyətlər doğumları azaltmağa, müsbət məhdudiyətlər isə ölümləri artırmağa yönəlmiş bir prosesdir. Müsbət məhdudiyətlər arasına epidemiyalar və müharibələri daxil edən Maltus, Avropa tarixini araşdıraraq bu qənaətə gəlir ki, yüksək əhali artımına zərər verən keyfiyyətsiz qida və məhdudlanmış məkan epidemiyaların yaranmasına səbəb olur.[8] Bununla da epidemiyaları ortaya çıxaran səbəblərin əhali sayının çoxluğu, keyfiyyətsiz və az qidalanmanın yaratdığını iddia etmişdir. [12] Darvin, Maltusdan təsirlənərək, “Növlərin Mənşəyi” əsərində insan da daxil olmaqla, hər hansı bir növün təbiətdə məhdud bir ərazidə son dərəcə əlverişli şərait tapması və saylarının artmağa başladığı zaman epidemiyaların da başladığını müdafiə edirdi. [6] Maltus profilaktik məhdudiyətlərə əxlaqi tənkin (moral restraint) kimi davranışları özündə birləşdirən gec evlilik, şüurlu cinsi qaçınma, gələcək valideynlərin uşaqlara qarşı məsuliyyət hissi və s.daxil edir.[8] Daha sonra o yazısında qeyd edir ki, təbiətin əhali sayını azaldan başqa səbəbləri olmasaydı, şübhəsiz, hər ölkədə mütəmadi epidemiyalar və qida çatışmamazlığı olardı. Maltus həmçinin, gənclər arasında evlilik həvəsinin olmaması və bunun nəticəsində yaranan pis vərdişlər, müharibə, dəbdəbə böyük şəhərlərdə əhalinin azalmasına gətirib çıxaracaq, beləliklə, dağıdıcı epidemiyalara ehtiyac qalmayacağı haqqında yazır. Torpaqların hər kəsi doyurmayacağını anlayan və bəzi insanları uzaq yerlərə yerləşdirməyə göndərən Qədim Yunanlılardan fərqli olaraq, Amerika və Hindistan müstəmləkələri zərurətlə qurulmamışdır. [12]

Getdikləri yerlərdə ölkələrindəki itaət, nizamlı hökumət anlayışı, idarəçilik və s. alışqanlıqları özləri ilə aparən müstəmləkəçilər bir müddət sonra becərə biləcəklərindən daha çox torpaq əldə etdilər. Bu torpaqlar böyüdükcə torpaqları əkib-becərmək üçün kənddən daha çox işçi tələb olunurdu və xaricdən gətirilən bu işçilər də yüksək maaşla işlədikləri üçün bir müddət sonra özləri torpaq alaraq iş yerlərini tərk etdirdilər. Maaşların və həyat standartının yüksək olması daha çox nikaha və bu da əhalinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Şimali Amerikadakı İngilis koloniyalarının əhalisinin 20-25 ildə iki dəfə artdığını deyən Smith, bu artımın səbəbinin təkə immiqrasiya deyil, həm də doğum nisbətinin artması olduğunu göstərir. Bu dövrdə əmək haqqı yüksək olduğundan, uşağa yük kimi deyil, pul mənbəyi kimi baxılır. [19] Nəzarətsiz əhalinin davamlı olaraq heyrətamiz sürətlə artdığını müstəmləkələri misal çəkən Maltus, cəmiyyətdə qidanın təmin edilməsi ilə əhalinin daha da sürətlə artacağını və bu artımın sonsuza qədər davam edəcəyini vurğulayır.[8] Öz sərt tövsiyələrində tez-tez Tanrıya müraciət edən Maltus təbii teoloji ənənənin bir üzvü olaraq təbii qanunların prioritet olduğunu vurğulayır. [12]

Əhali artımını təmin edən və ya bir şəkildə əhali artımını təşviq edən sosial ədalət vasitələrinin aradan qaldırılması lazım olduğunu düşünən Maltus, xüsusilə insanların problemlərini həll etmək üçün çıxarılan İngiltərənin

Yoxsulluq Qanunlarına da qarşı idi. (Maltus, 56) Bu qanunların yoxsulların vəziyyətini ağırlaşdırdığını vurğulayaraq deyir:

“Fərz etsək ki, indiki on səkkiz pens maaşı varlıların lütfü ilə beş şillingə yüksəldilib, bəlkə də bu insanların rahat yaşayacaqları və hər gün şam yeməyində bir tikə ət yeyəcəkləri düşünülə bilər. Amma bu, çox yanlış bir nəticə olardı. Hər bir işçiyə hər gün üç şilling altı pens vermək ölkədə ətin miqdarını artırır. Hal-hazırda hər kəsin layiqli bir hissə alması üçün kifayət qədər ət yoxdur. Bəs nəticə nə olacaq? Ət bazarında alıcılar arasında rəqabət qiyməti tez bir zamanda altı pensdən yeddi pens, iki və ya üç şillingə qaldıracaq və əmtəə indi olduğundan artıq insanlar arasında bölünməyəcək. Məhsul az olanda və hamıya paylanmayanda, ən həyati imtiyazı göstərə bilər, yəni ən çox ödəyən şəxs sahibi olur”. [12]

Bu qanunların qida imkanlarını artırmadan əhalinin artmasına təkan verdiyini deyən Maltus, yoxsul birinin bu qanunların köməyi ilə özünü dolandıra biləcəyini düşündüyünü və beləliklə, evlənərək daha çox yoxsulların ortaya çıxacağını vurğulayır. Buna görə də o, yeməyi hamıya daha kiçik nisbətə paylamalı olacaq və layiq olmayan yoxsullara pay verməklə layiqlilərin vəziyyəti daha da pisləşəcək. [8]

Bu dövr, yəni XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə Sənaye İnkılabı və kapitalizmin inkişafı ilə zənginlərin, yəni mülk sahiblərinin və yoxsulların, yəni fəhlə sinfinin mövcudluğu, diqqət çəkir. [8] Sənayeləşmə ilə cəmiyyətdə köklü sosial, iqtisadi və fəlsəfi dəyişikliklər baş vermişdir. Əvvəlcə sərvət artımı ilə diqqət çəkən bu dövrdə daha sonra istehsalçı investisiyasına gedən sərmayədə artım qeyd edildi. Sərvət artsa da, onun bölgüsü demək olar ki, eyni qaldı. [14] Sosial rifah, səhiyyə şəraitinin yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatında baş verən inqılab əhalinin sayının artmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, Avropada əhalinin artımı, xüsusən də kənddən şəhərə miqrasiya və urbanizasiyanın da sürətinin artması ilə kütləvi miqrasiya müşayiət olundu. Əhalinin artması yoxsulların vəziyyətini daha da pisləşdirdi. İşçilərin sayı bazardakı iş nisbətindən çox olduğundan, əmək haqqı da azalmışdır. Beləliklə, işçilər əvvəlki kimi qazanc əldə etmək üçün daha çox işləməli oldular. İqtisadçı Richart Cobden fəhlə sinfinin öz səyləri ilə şəraitini yaxşılaşdırması lazım olduğunu müdafiə edərkən, Çarlz Darvin (2019)[6] isə “ən güclünün sağ qalması” ifadəsi ilə ümumiləşdirilən “təbii seçmə nəzəriyyəsi”ndə ifadə edildiyi kimi, təbiətə ən yaxşı uyğunlaşacaq insan sağ qalacaq ifadəsini işlədir. Bundan təsirlənən Herbert Spenser də cəmiyyətdəki bərabərsizlikləri təbii görür və burada da ən güclülər sağ qaldığını söyləyir.[11] Əməyin maya dəyərinin aşağı salınması yoxsulların vəziyyətini daha da ağırlaşdırdığı halda, zənginlərin vəziyyətini daha da yaxşılaşdırdı və onların artan kapitalı ilə daha çox işçi işə götürməsinə şərait yaratdı. [12]

Maltus və müasir ekoloji problemlər

Əhali ilə yaşayış vasitələri arasında müasir münaqişənin mənşəyini tapmaq üçün bu gün də Maltusun yazılarını tədqiq etmək lazımdır. XVIII əsrdə elm və texnologiyanın dəstəklədiyi sənaye kapitalizminin inkişafı ilə öz nəzəriyyəsini irəli sürən Maltusun ideyaları sonra da və bu gün də ekosentrizmin əsasını təşkil etməkdədir. [15]

Maltus XVIII əsrdə diqqətini ayrı-ayrı ölkələrdə ərzaq təminatı ilə əhali arasındakı əlaqəyə yönəltdiyi halda, XX əsrin sonlarında bir çox ekoloji problemlərin daha da kəskinləşməsi ilə Maltusun ideyaları Erlix və Hardin tərəfindən yenidən dilə gətirilməyə başlandı. Hər iki mütəfəkkir qlobal ekoloji böhranı heyrətamiz və emosional metaforalarla modelləşdirməyə çalışmışlar ki, onların real vəziyyətlə uyğunluğu şübhə doğurur. Erlixin fikrincə, problemlər yalnız qida və əhali arasındakı tarazlığı nəzərə almamızı tələb edərsə daha sadə olar. Lakin ətraf mühətdə artan disbalans hər hansı qida-əhali fərqi daha çox ölüm və bədbəxtliyə səbəb ola bilər.

Maltusun ideyalarından ilhamlanan Erlix və Hardin də yaşayış vasitələrini, əsasən, qida təminatı üzərinə qururlar. Bundan əlavə, bu gün "Böyümə məhdudluqları" ekoloji böhranlara səbəb olduğu düşünülməyən beş amili araşdırır: əhali, qida istehsalı, sənayeləşmə, çirklənmə və təbii ehtiyatların istehlakı. Bu beş elementin artması ilə bəşəriyyətin fəlakətə sürüklənəcəyinə inanılır.

Ümumilikdə əhali problemi 1960-cı illərdən başlayaraq ekoloji problemlərin mühüm gündəm məsələlərindən biri olmuşdur. Bu mövzuda hazırlanmış bütün konfrans və görüşlərdə əhalinin həddindən artıq artımının gələcək nəsillər üçün təhlükə yaratdığı bildirilir. Əhali problemi də bu gün çox aydın problem-dir; bir şey edilməlidir, lakin tam olaraq nə, kiminlə və necə sualları müzakirə mövzudur. Buna görə də əhali problemi bu gün “tabu” mövzu olaraq qalır.

Bəs, ekoloji problemlərin kökü həqiqətən bu gün həddindən artıq çox olan əhalidirmi?

Məhdud resurslara görə heç bir növ, insan da daxil olmaqla sonsuz populyasiya artımının dəstəklənə bilməyəcəyi qanununu ləğv edə bilməz. Başqa sözlərlə, Maltusun əhalinin həddindən artıq artımı və onun nəticəsi olaraq qida çatışmazlığı düşüncələri hələ də aktualdır. Sürətlə artan əhalinin qida və başqa ehtiyaclarının ödənilməsi təbii ki, ekoloji təsirlərin daha da çoxalmasına gətirib çıxarır. Bu zaman isə ekoloji böhranın həlli kimi cəmiyyətdə insan-ətraf mühit münasibətlərinə yenidən baxılması və daha bütöv bir etik anlayış yaratmağın vacibliyi ortaya çıxır. Bu kontekstdə isə ekoloji etikanın qurulması, cəmiyyətdə ekoloji və istehlak şüurunun dəyişdirilməsi əhəmiyyət qazanır.

Ədəbiyyat:

1. Ağaoğulları, Mehmet Ali, Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşüncələr.(İstanbul:İletişim Yayıncılık, 2016)
2. Armstrong, J.S,Botzler, R.G. "Environmental Ethics: Divergence and Convergence", (New York:McGraw-Hill,1993)
3. Baron de Montesquieu, Charles louis de secondat, Kanunların Ruhunu Üzerine, Çev.Fehmi Baldaş,(İstanbul:Hiperlin Yayınları, 2011), s. 66
4. Cairns, John J., "The Study of Ecology and Environmental Management, Reflections on The Implications of Ecological History", Environmental Management and Health, 1995
5. Capra, Frijof, Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası ,Çev.Mustafa Armağan,(İstanbul: İnsan Yayınları, 1992),
6. Darwin, Charles, Türlerin kökeni. Çev.Bahar Kılıç (İstanbul:Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic.Ltd.Şti, 2019),
7. Fikri Gül,"İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe"Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (SBE) Dergisi, Sy.14 (2013), 17-21
8. Foster, John Bellamy, Marx'ın Ekolojisi. Materializm ve Doğa.Çev.Ercüment Özkaya, (Ankara:Epos Yayınları, 2000)
9. Görmez, Kemal, Çevre Sorunları,(Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık TİC.LTD.ŞTİ.2018)
10. Heater, Derek, Yurttaşlığın kısa tarihi.Çev. Meral Delikara Üst, (Ankara:İmge Kitabevi Yayınları,2007).
11. Heywood, Andrew, Siyasi İdeolojiler, Çev.Levent Köker (Ankara:BB101 Yayınları,2018)
12. Malthus, Thomas R. Nüfus İlkesi, Çev. Çağla Taşkın, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017)
13. Marx, Karl ve Friedrich Engels, Alman İdeolojisi ,Çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez,(İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 2013)
14. Pareto, Vilfredo, Demokrasinin Dönüşümü, Çev.Kadir Zeki Tezer (İstanbul:Pinhan Yayıncılık,2016)
15. Pepper , David, Modern Environmentalism:An Introduction. (Taylor & Francis e-Library,2003)
16. Ponting, Clive, Dünyanın Yeşil Tarihi. Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü.Çev. Ayşe Başçı(İstanbul:Sabancı Üniversitesi Yayınları,2008), s.109
17. Porritt, Jonathon, "Yeşil Politika", Çev.Alev Türkel, (İstanbul:Renk Yapımevi, 1989),
18. Radkau, Joachim, Doğa ve İktidar.Global bir Çevre Tarihi, Çev.Nafiz Güder,(İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,2017),

19. Smith, Adam, Ulusların Zenginliği, Çev.Metin Saltoğlu, (Ankara:Palme Yayıncılık,2017),
20. Şenel, Alaeddin, Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi, İmge Kitabevi, 2.baskı, 2009
21. Welling, James C. "The Law of Malthus", American Anthropologist, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1888), pp. 1-24
22. Birleşmiş Milletler "Dünya Nüfusu Dinamikleri" hesabatı, 2018

ABSTRACT

THE ASSESSMENT OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS FROM THE POSITION OF "POPULATION THEORY" THOMAS R. MALTHUS

Nazarli G.A.

*The Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
Department of Sustainable Development Planning and
Management, Lecturer
PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University*

Today, humanity is experiencing not only the fastest period of change in its history but also facing global challenges, especially the global environmental crisis.

In the last fifty years, two trends have been observed in the world at the same time. These are 1) sharp population growth and resource depletion; 2) high growth in environmental degradation. It should be noted that the sharp increase in population also increases the pressure on the environment. One hundred fifty years ago, Thomas R. Malthus expressed his concern about these tendencies in his controversial and unambiguously interpreted Population Theory. T. Malthus' views on the population continue to influence economic and social thought today.

The theoretical framework of this article is based on Thomas R. Malthus' "Population Principles" theory.

Based on this theory, population growth and its causes have historically been investigated. Whether population growth is a major factor in environmental problems, the close relationship between poverty and environmental degradation has been examined. In general, human-environment relations have been proposed for study to be restored on more sustainable models.

Keywords: *environmental issues, Malthus theory, population growth, environmental impacts, environment*

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ С ПОЗИЦИИ "ТЕОРИИ ПОПУЛЯЦИИ" ТОМАСА Р. МАЛЬТУСА

Назарли Г.А.

Преподаватель кафедры Планирования и управления устойчивым развитием Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, докторант Университета Анкара Гаджи Байрам Вели

Сегодня человечество переживает самый быстрый период перемен в своей истории, но оно также сталкивается с глобальными вызовами, прежде всего с глобальным экологическим кризисом.

В последние пятьдесят лет в мире наблюдаются одновременно две тенденции. Это: 1) резкий рост населения и истощение ресурсов; 2) высокий рост деградации окружающей среды. Следует отметить, что резкий рост населения также увеличивает нагрузку на окружающую среду. 150 лет назад Томас Р. Мальтус выразил обеспокоенность этими тенденциями в своей противоречивой и неоднозначно интерпретируемой Теории народонаселения. Взгляды Т. Мальтуса на народонаселение и сегодня продолжают оказывать влияние на экономическую и социальную мысль.

Теоретическая основа этой статьи основана на теории «Принципа Народонаселения» Томаса Р. Мальтуса. На основе этой теории исторически были исследованы рост населения и его причины, действительно ли рост населения является основным фактором экологических проблем, была исследована тесная связь между бедностью и деградацией окружающей среды, и в целом отношения человека и окружающей среды были предложены для изучения, восстановлены на более устойчивых моделях.

Ключевые слова: *экологические проблемы, теория Мальтуса, рост населения, воздействие на окружающую среду, окружающая среда.*